

AZ ÖRÖK VISSZATÉRÉS MÍTOSZA

Mircea Eliade¹

ELŐSZÓ

Téma: archaikus lételméletként bemutatni

„a hagyományos társadalmak egyik jellemzőjét: a lázadást a konkrét történelmi idő ellen, az újra meg újra jelentkező visszatérési vágyat a dolgok kezdetének mítikus idejébe, a 'Nagy Időbe'”. (5)

Ez egyben a hagyományos archaikus társadalomban élő ember tapasztalatának a bemutatása, melyre a modern embernek is szüksége van. A nyugati filozófia kétszeresen is hajlamos a „provincializálódásra”: egyrészt bezárkózik saját hagyományába és nem akar tudni a keleti bölceletről, másodsor csak azt a léhelyzetet ismeri el, amelyben a történelmi civilizációk embere él, s elveti a hagyományos társadalmak „primitív” emberének tapasztalatát. (7)

A zsidó-keresztény kinyilatkoztatás embere a történelemhez kötődik, melyben minden változás újdonság (ez az állandó változás okozza a történelemtől való félelmet). Az archaikus ember viszont a természetet és annak ritmusát részesíti előnyben, ahol a rítusok és mítoszok újra és újra jelenvalóvá teszik a kezdetet. (9-10)

A mintakép, paradigma, archetípus jelentése:

„a hagyományos társadalomban élő ember hite szerint az idők kezdetén kinyilatkoztatásokban kapta intézményeinek mintáit és viselkedésének különböző szabályait, ezeket tehát emberfölötti és 'transzcendens' eredetűnek tekintette.” (10)

ARCHETÍPUSOK ÉS ISMÉTLÉS

Az archaikus társadalomból nem maradt fenn kimondott ontológia, de a kor emberének megvolt a maga lételmélete.

„Bár a szó hiányzik, a *dolog* mégiscsak jelen van; de mítoszokkal és szimbólumokkal 'mondják el' — azaz szervesen jelenítik meg.” (16) — Ezen ontológia szerint a tárgyaknak és az emberi cselekvéseknek nincs önálló, belső értékük. Értékre csak akkor tesznek szert, és „csak akkor válnak valóságossá, ha így vagy úgy részt vesznek egy olyan valóságban, amely meg is haladja őket.” (16)

- tárgyak: bizonyos tárgyak (különleges hegy, gyöngy stb.) valamely külső erő gyűjtőhelyének számítanak, ez különbözteti meg őket környezetüktől és ruhazza fel őket értelemmel és értékkel (anyaguk, különleges formájuk révén, vagy eredetük alapján, vagy mert teofánia helyei, áldozati, kultikus helyek stb.);
- cselekedetek: egy tett értéke „nem nyers fizikai vonatkozásában rejlik, hanem abban a tulajdonságában, amellyel újra tud teremteni valamely őseredeti cselekedetet, meg tud ismételni bizonyos mítikus példát” (17) — pl. az étkezés közösséget újít meg — ismétlésüket az indokolja, hogy kezdetben („azokban a napokban” — *in illo tempore, ab origine*) megszentelték őket az istenek, az ősök vagy hősök.

Az „archaikus ember életének egésze mások kezdeményezte cselekedetek szakszerű ismétléséből áll. ... A természet nyers terméke vagy akár az emberi szorgalom teremtette tárgy csak akkor válik valóságossá és azonosíthatóvá, ha transzcendens valóságban vesz részt. Egy mozdulat csak akkor értelmes vagy valóságos, ha valamely őseredeti cselekedetet ismét meg.” (18)

---

¹ Ford. Pásztor Péter. Európa, Bp., 1993.

Az archaikus ontológia összefoglalása:

1. Az archaikus gondolkodás szerint a valóság égi archetípusa utánzásának függvénye.
2. Egyes dolgok a „világ közepének jelképrendszere” folytán válnak valósággá: úgy lesznek templomok, városok és házak valóságosak, hogy áthasonulnak a „világ közepévé”.
3. A rítusok és jelentőségteljes profán cselekedet csak azért tesznek szert a nekik tulajdonított értelemre, és ez az értelem csak azért ölt bennük testet, mert szándékosan megismétlik azokat a cselekedeteket, amelyeket *ab origine* nyilatkoztattak ki az istenek, a hősök vagy az ősök. (19)

„...a vad, műveletlen tájakon a káosz uralkodik; osztályrészük a teremtés előtti osztatlanság és alaktalanság. Így egy új terület elfoglalásakor — amikor tehát hasznosítására került sor — a teremtést szimbolikusan megismétlő rítusokat mutattak be: a műveletlen területeket először 'kozmoszá alakítják', s csak ezután telepítik be.”

„Amikor a skandináv gyarmatosítók elfoglalták Izlandot és művelni kezdték, e tevékenységükre egyáltalán nem úgy tekintettek mint eredeti vállalkozásra vagy profán emberi munkára. Úgy gondolták, hogy azt az őseredeti eseményt ismétlik meg, amelynek során isten a teremtéssel a káoszt kozmoszá alakította.” (25-26)

Ilyenformán a szűz terület a rítus nyomán nyerte el „formáját”, azaz vált valóságossá.

„Az archaikus szellemiségben a valóság kétségkívül mint erő, mint hatékonyság és mint tartósság jelenik meg. Következésképpen csak a kiemelkedő valóság szent; mert csak a szent a tökéletes mód, csak általa hathatós a cselekvés és csak általa lehet időálló dolgokat teremteni. A szertartások sokasága, amellyel a tájakat, területeket, tárgyakat és embereket szentelték föl, arról vall, hogy a primitív ember a valóság megszállottja s a létet áhítozza.” (27)

1. A Szent Hegy, ahol az ég és a föld találkozik, a világ közepén helyezkedik el.
2. Minden templom és palota, következképpen minden szent város és királyi székhely: Szent Hegy, vagyis világközepe.
3. A szent város vagy templom, *axis mundi* lévén, a menny, a föld és a pokol találkozási pontja. (28)

Pl. a Tábor hegye Palesztinában 'tabbur'-t, azaz köldököt jelent. (30) Kelet minden városa a világ közepén épült föl. Babilon tehát 'Bab-ilani', azaz „istenek kapuja”, mert az istenek ott szálltak alá a földre. (32) Ugyanakkor színhelye a föld és az alsóbb övezetek találkozásának is, mert a várost 'bab-apszi'-ra, azaz „Apszú kapujára” építették, s az 'apszú' szó a teremtés előtti káosz vizét jelenti. (33) — A rómaiak esetében a 'mundus', azaz a csatorna, amelyet az alapítandó város helye körül ástak, jelöli azt a helyet, ahol az alsó övezetek a földi világgal találkoznak. (33) — A kozmikus hegy csúcsa a föld köldöke, ahonnan kiindulva kezdetét vette a teremtés, ebből a középpontból terjed szét a világegyetem. (34) Ősi gondolat, hogy a templom *imago mundi*, vagyis a szentély a mindenség lényegét foglalja magában.

A teremtés ismétlése

A világ közepén helyezkedik el a végső valóság minden szimbóluma (az élet fája, az ifjúság forrása stb.). Az idevezető út „nehéz út”: ezt mutatják a templomok bonyolult tekervényei, a szent helyekhez történő zarándoklatok; az aranygyapjú, az aranyalma, az élet fűvének keresése; barangolások az útvesztőkben. Ezért

„minden vesződés és vész, mert ez az út valójában rítus, amely átvezet a profánból a szentbe, a mulandó látszatból a valóságosba és az örökkévalóságba, a halálból az életbe, az emberiből az istenibe. A világ közepének elérése voltaképpen

felszentelés, beavatás, melynek során a tegnap még profán és látszólagos létezés átadja helyét az új, immáron valódi, tartós és hathatós létnek.” (36-37)

Két alapvető tétel:

1. Minden egyes alkotás megismétli az elsőrendű kozmogóniai cselekedetet, a világ teremtését.
2. Következésképpen mindannak, amit megalapítanak, alapja a világ közepén van (mert, mint tudjuk, maga a teremtés egy középpontból kiindulva kezdődött el). (38)

Példa: Indiában mielőtt leraknák a ház alapkövét, az asztrológus rámutat arra a helyre, ahol a leendő fundamentum pontosan a világot bíró kígyó feje fölött áll. Az alapkövetétel megismétli a teremtés cselekedetét. A kígyó a káoszt jelképezi. A levett karó átszúrja a kígyó fejét.

Semmi nem maradhat meg, hacsak nem telítődik lélekkel, nem kap animát valamely áldozat árán (vö. Kőmíves Kelemen). A világ teremtésekor bemutatott áldozat az építési rítus előképe, hiszen a világ létrejöttét a káoszt szimbolizáló szörny vagy kozmikus óriás feláldozása teszi lehetővé. Ezért, az épületet biztosítandó, az építők megismétlik a tökéletes, az isteni építés cselekedetét.

„A világ közepének felszentelése ... minőségileg más térben történik, mint amelyben a profán tér helyezkedik el. A rítus paradoxona révén minden felszentelt terület megegyezik a világ közepével, éppen úgy, ahogyan a rítus ideje egybeesik a 'kezdet' mitikus idejével.” (40)

☞ Vö. Buber: „... az ima nem az időben van, hanem az idő van az imában, s nem az áldozat van a térben, hanem az áldozatban, aki pedig ezt a viszonyt megfordítja, megsemmisíti a valóságot...” BUBER, MARTIN: *En és Te*. (Ford. Bíró Dániel) Európa, Bp., 1991., 12. o.

A rítusok isteni mintái

„Úgy kell eljárunk, amiként az istenek tették kezdetben — Így cselekedtek az istenek, így cselekednek tehát az emberek is” (41). (Pl. a zsidó sabbat maga is *imitatio dei*).

Az archaikus ember úgy tartja, hogy minden vallásos cselekedetet az istenek, a kultúrateremtő hősök vagy a mitikus ősök vezettek be, sőt nem csak a rítusoknak van mitikus mintája, hanem mindenfajta emberi cselekvésnek is, s ezek akkor válnak igazán hatékonnyá, ha pontosan megismétlik az idők kezdetének isteni, hősi vagy ősi cselekedeteit. (42)

„Voltaképpen így az ember nem tesz mást, csak ismétli a teremtést: vallási naptára az év folyamán emlékezteti a kozmogónia *ab origine* megtörtént eseményeire.” (43)

A házassági szertartásokat is az isteni minták után alkották meg, és

„az emberi házasság a hierogámiát teremti újjá, de még inkább az ég és föld egyesülését.” (44)

A teremtésmítosz nem csak a házasságkötés példaadó mintája, hanem minden más olyan szertartásé is, amelyben a teljesség helyreállítása a cél; ezért szavalják el a világ teremtésének mítoszáét gyógyításkor, meddőség esetén, születéskor, a mezőgazdasági munkák kezdetén stb. A kozmogónia mindenekelőtt a teremtést jelenti. A világ minden alkalommal megújul, amikor a hierogámiát utánozzák, vagyis minden egyes házassági egyesüléskor. A német Hochzeit szó eredete a Hochgeizt, az Újév ünnepe. A házasság újjáéleszti az évet, s így ad termékenységet. — A közösségi orgiák rituális igazolása abban található, hogy így kívánják növelni a vegetáció erőit: általában csírázáskor, beéréskor. Aratáskor általános szokás volt a bujálkodás (az 590-es auxerre-i zsinat tiltása ellenére szívósan fennmaradt).

A profán tevékenység archetípusai

„Sommásan kijelenthetnénk, hogy az archaikus világ nem ismeri a ‘profán’ cselekvést: minden határozott értelemmel rendelkező cselekvés — halászat, vadászat, földművelés, játék, konfliktus vagy nemiség — valamilyen formában részesedik a szentségből. ... az a profán cselekvés, amelynek nincs mitikus jelentése, vagyis mintaképe. Így tehát kimondhatjuk, hogy az archaikus ember szemében minden határozott szándékú, felelősségteljes cselekvés: rítus.” (50)

„...a hagyományos társadalmak szerint az élet minden lényeges cselekvését az istenek *ab origine* nyilatkoztatták ki. S ezeket a paradigmaticus cselekedeteket vagy példákat az ember csak ismétli *ad infinitum*.” (56-57)

Mítosz és történelem

„Valóságra csak ismétlés vagy utánzás révén lehet szert tenni; mindaz, aminek nincsen példaadó mintája, ‘értelmetlen’, hiányzik belőle a valóság. Az ember ily módon afelé halad, hogy maga is archetipikussá és paradigmaticussá váljék.” — „... a hagyományos kultúrában élő ember akkor látja önmagát valóságosnak, ha megszűnik önmaga lenni, és megelégszik azzal, hogy másokat ismétljen ... Így tehát kimondhatjuk, hogy a ‘primitív’ lételmélet platonikus szerkezetű, s evvel Platónra mint a ‘primitív szemlélet’ kimagasló bölcselőjére tekinthetnénk, neki sikerült ugyanis filozófiai rangra emelnie az archaikus emberiség életmódját és viselkedését.” (59-60)

Az archetipusok utánzása és a paradigmaticus cselekedetek ismétlése révén az idő megszűnik. Így például az áldozás megismétli az eredeti áldozást, és időben egybe is esik vele. Minden áldozatot a kezdettel azonos, mitikus pillanatban mutattak be. S a rítus eme paradoxona révén felfüggesztődik a profán idő és tartam.

„Ezzel pedig az archaikus lételmélet egy másik szempontjához érkeztünk: ha egy cselekvés vagy tárgy — bizonyos paradigmaticus cselekedetek ismétlése következtében, és csakis annak következtében — valósággá lesz, akkor az magában hordja a profán idő, a tartam, sőt maga a ‘történelem’ felszámolását is. S aki a példaadó cselekedetet megismétli, átkerül a kinyilatkoztatás mitikus korszakába.” (60)

A profán idő felfüggesztése az archaikus lelkület legmélyebb szükségéből fakad, mert az archaikus szemlélet nehezen tűri el a „történelmet”, amelyet időszakonként megkísérel eltörölni. Minden győzelmet és vereséget valamilyen mitikus történet alapján értelmeztek (lásd a példákat 62 skk. o.). Koruk eseményeinek sorozatát oly módon fogalmazzák meg és értelmezik, hogy megfeleljen a hősi mítosz időtlen mintájának. Dareiosz például az új Thraétoahának, ama mitikus iráni hősnek tekintette magát, aki legyőzte a háromfejű sárkányt; így Dareiosz számára és benne a történelem megújult, mert benne az őseredeti mítosz éledt fel újra és érvényesült. A hiperkritikus modern ember szemében Dareiosz képzelgése durva fennhéjzás és politikai propaganda Ez azonban tévedés, ellentétes az archaikus szellemiséggel. — Sok esetben egy történelmi személy mitikus átalakítása történik. A történelmi előképek mitikus hőssé alakítása az elbeszélő énekekben mindig a példaadó minták szerint történik: az ősi mítoszok képei nyomán formálják meg őket. Az elbeszélő költeményekben dicsőített hősök kétségtelenül történelmi személyek, de a mitizálás kezdi történetiségüket.

Az archaikus közösség emlékezetének sajátossága

„A történelmi eseményt, lett légyen bármennyire fontos, nem őrzi meg a népi emlékezet, s a költői képzeletet is csak abban az esetben ihleti meg, ha az esemény megközelíti a mitikus mintákat.” (71)

A nép emlékezete az egyedi eseményeket és a valóságos személyiségeket nehezen őrzi meg: az események helyett kategóriák, a történelmi személyiségek helyett pedig archetipusok határozzák meg az effajta képzelet működését. A közösségi emlékezés

ahistorikus, történelmietlen. Két-három évszázad elmúltával a történeti események módosulnak a közösségi emlékezetben.

„Az archaikus lelkiség formáiba az egyedi nem tud beépülni, csak a példaadó. Az európai népi rétegek tudatában, az archaikus lételméletnek megfelelően, az események kategóriává, az egyéniségek pedig archetípusá egyszerűsödnek, egészen napjainkig. Mondhatnánk azt is, hogy a modern idők történelmi alakja a népi emlékezéstől visszakapja eredeti jelentését: azt, hogy archetípust utánoz vagy archetipikus cselekedetet ismétel.” (73-74)

Halál és individualitás

A népi emlékezet kiszűri a történetit, az egyszerűt, a személyes egyedit. Az egyedi legteljesebb megszűnése maga a halál: mindannak emléke, ami szigorúan véve az individuumhoz kötődik, a halál utáni létezés adott pillanatában elillan. A halál utáni lét az emlékezet nélküli szellemi lét. A halott csupán szellem, akinek nincs emlékezete.

„Az az ellenvetés, hogy a személytelen túlélés egyenértékű a valódi halállal ... csakis a 'történeti tudattal' rendelkező ember szemszögéből lehet érvényes ... mert az archaikus tudat nem ismeri el a személyes emlékezet fontosságát” (77-78)
— és a személy, mint egyediség és egyszerűség valóságát sem.

AZ IDŐ MEGÚJÍTÁSA

Az év, az Újév és a kozmogónia

A legtöbb primitív társadalomban az Újév azonos az új termésre helyezett tabu visszavonásával (a termés ugyanis nem az ember, hanem a bőséget ajándékozó istenek tulajdona, ezért áll tabu alatt). Ezzel a termés ehetővé és ártalmatlanná válik a közösség számára. Az idő felosztása a bioritmus szerint történt:

„az idő felosztását azok a rítusok határozzák meg, amelyek az élelmékészletek megújítását irányítják. Azok a szertartások szabják meg tehát az időegységeket, amelyek a közösségi élet folytonosságának teljességét hivatottak fenntartani.” (82)

Az idő periodikus megújítása többé-kevésbé nyíltan előfeltételezi az új teremtést, azaz a kozmogóniai cselekedet megismétlését. A rituális megtisztulások is a helyreállítás szimbolizálják:

„a bűnök, a betegségek és a démonok évenkénti kiűzése alapján véve arra való kísérlet, hogy visszaállítsák — ha csak időlegesen is — a mitikus és őseredeti 'tisza' időt, a teremtés 'pillanatának' idejét”. (86)

Újévkor megismétlődik az a mitikus pillanat, amikor a káoszból megszületik a világmindenség.

☞ Babiloni újév-ünnep 86 skk. o. A király az istenség fia és papja, s mint ilyen ő felel a természet ritmusának szabályosságáért, valamint az egész társadalom jólétéért, ezért az újévi szertartásban az ő feladata az időt megújítani: *Enuma elis* elszavalása Marduk templomában, ezzel jelenvaló válik Marduk és Tiamat csatája; Tiamat testéből a világ megalkotása; Marduk pokoljárása (a király megalázkodása, a gonosz [bűnbak] elűzése); a hierogámia, a szent egyesülés, amelyben tényszerűen megvalósul a világ és az ember újjászületése.

Az archaikus ember szemében maga a természet hierofánia, és a „természeti törvények”-ben is az istenség létmódja nyilvánul meg (az élelmezésnek rituális jelentősége volt; az életet végső, szent valóságnak tekintették). Mivel a természet évenként elhal, azaz visszatér az őskáoszba, ezért meg kell újítani.

A teremtés szakaszai

Az idő az archaikus ember szemében valami fenyegető, de megszüntethető: a világot elpusztító és újrateremtő mitikus pillanatban eltörölhető — Újév idején, Karácsony és Vízkereszt közötti 12 nap alatt. (Pl. a teremtés megismétlése miatt tekintik ezt a 12 napot a következő 12 hónap előképének.) E szakasz jellegzetességei:

1. A 12 köztes nap jelzi az év következő hónapjait. 2. Ezeken a napokon megjelennek a holtak (a ló mint khtonikus temetkezési állat) 3. Ekkor oltják el majd élesztik újra a tüzeket. 4. Ekkor tartják a beavatási szertartásokat. 5. Erotikus kicsapongások („szilveszteri buli”).

A profán idő felfüggesztésekor együtt létezik a múlt és a jelen. Ez a káosz pillanatában a legteljesebb, amikor minden egybeesik. Az óév utolsó napjai azonosíthatók a teremtést megelőző káosszal, (vö. holtak időt semmissé tévő megjelenése, nemi kicsapongások). A primitív népek ezeket az orgiákat (szaturnáliákat) a föld megművelésének kritikus pillanataiban (vetéskor) tartják, melyből kitűnik: a formák (magok) felbomlása a földben megfelel a „társadalmi formák” felbomlásának az orgiasztikus káoszban. Mind a növényi, mind az emberi szinten visszatér az őseredeti káosz, amikor elmosódnak a körvonalak.

Az idő folyamatos megújítása

„A még mindig az archetípusok paradicsomában élő primitív népek csak biológiailag jegyzik az időt, és nem engedik ‘történelemmé’ válni — nem engedik, hogy az idő az események visszafordíthatatlanságára mutató romboló hatást gyakoroljon tudatukra. E primitív társadalmak a ‘gonosz’ elűzésével és bűnvallással újulnak meg. Ezek a társadalmak is szükségét érzik ... az időszakos megújulásnak. Ez pedig azt igazolja, hogy ők sem képesek örökké megmaradni abban az állapotban, amelyet ... az archetípusok paradicsomának nevezünk ... A primitív népek körében is bűnbeesésnek tekintik tehát az ember létezését a világmindenségben.” (113-4)

„A hagyományos ember szemében egy archetípus utánzásával újrateremtődik az archetípus kinyilatkoztatásának mitikus pillanata. Következésképpen az egyéni és nem időszakos szertartások ugyanúgy felfüggesztik a profán időt és tartamot, de az ünneplő is otthont talál a mitikus időben, *in illo tempore*.” (115-6)

Új kezdetek: építés, új uralkodó, gyógyulás

„Az építés tökéletes kezdet, vagyis megkísérli helyreállítani a kezdet pillanatát, a történelemnek még a nyomát sem viselő bőség jelenlétét. ... az ember, bármily természetű építései során, szükségét érezte annak, hogy megismételje a teremtést, és ezzel ... kortársává legyen a világkezdet mitikus pillanatának. Megújulásra törekedve visszatért ehhez a pillanathoz, ahányszor csak tehette.”

A modern világban az ember tapasztalása „profán”: az építéssel kezdett új élet helyett a lakók csak új élethelyzetüket élik meg. Pedig:

„Nem kell több, csak annyi, hogy a modern ember ne zárkózzék el az élet csodája elől, s amikor épít vagy belép új házába, máris feléled benne újra a megújulás tapasztalata (éppen úgy, mint ahogy a modern világ Újéve is megőrizte a múlt elmúlásának és egy új élet kezdetének értelmét).” (117)

Bármilyen jelentéktelen is az új uralkodó személye, trónralépésével „új korszak” kezdődik — de ugyanez történik minden házasságban és születésben.

A gyógyító rítusok jellemzője a teremtésmítosz elmondása. Az ókori keleti, de bármely, akár európai, akár más népek orvoslásában a gyógyír attól válik hatékonyvá, hogy eredetét ismerik (amikor először használta egy hős, vagy rendelte el egy isten), következésképpen alkalmazása egybeesik felfedezésének mitikus pillanatával.

Az «eredet» ma: kémiai-anyagi összetevő, vagyis nem szellemi tartalom, hanem empirikus anyag.

Megannyi ráolvasás ezért beszél el a betegség vagy az okozó démon történetét, s ugyanezért idézi fel azt a pillanatot is, amikor az istenségnek vagy szentnek először sikerült legyőznie a betegséget.

„Mindent összevetve, az idő leértékelésének szándékát találjuk ezekben a szertartásokban és viszonyulásokban. Végtelenen fogalmazva a következő kijelentésben lehetne összefoglalni az eddig tárgyalt rítusokat és viselkedési mintákat: 'Ha nem figyelünk az időre, akkor nem is létezik. Ha azonban mégis érzékelhetővé válna — az emberi bűn folytán, vagyis amiatt, hogy az ember nem követte az archetípusokat, és így tartamba zuhant —, még mindig semmissé lehet tenni.' Az archaikus ember élete az archetipikus cselekedet utánzásává egyszerűsödik, azaz kategóriákká, élete nem eseményekből, hanem ugyanazon őseredeti mítoszok szüntelen ismétléséből áll. ... A primitív ember, mint a misztikus vagy általában a vallásos ember, folyamatos jelenben él.” (128)

☞ A normális állapot a rítus, az archetípus, az isteni minta. Ennek szakadatlan ismétlése az örökkévalóság, a változatlanóság, az időtlenség. Az ettől való eltérés — a bűn, hiszen isteni parancs megszegése. Ekkor lép fel az idő, a történelem, Ilyenformán tehát a bűn eseménye indítja el a történelmet — mint a Bibliában. Így a történelem nem lenne egyéb, mint *büntörténet*. Isten ebbe a büntörténetbe lép be, és ebből szabadít meg, de nem úgy, hogy megsemmisíti a történelmet, hanem úgy, hogy beemeli az örökkévalóságba: mintegy összegyűjti az időt (kollektív történelemként az eszkatonban és egyéni történelemként a feltámadásban).

- *antikvitás*: az idő = kihullás az örökkévaló tartamból (azaz nem-lét);
- *kereszténység*: a valóság érlelője (veritas est filia temporis).

A Hold jelképe

Az idő megújulása folyamatosan megy végbe, az év időszakán „belül” is, ezt bizonyítja a Holdhoz kötődő ősi hiedelmek egyetemes volta: a Hold az első teremtmény, amely meghal és feltámad. Állandó fázisaival az örök visszatérésről tanúskodik. A Hold fázisait nagyobb léptékre is átviszik: teremtés, özönvíz vagy egyéb pusztulás, halál, újjászületés. Amiképpen a Hold eltűnése sohasem végleges, ugyanúgy az ember elmúlása sem lehet az. Ez az elgondolás derűlátó.

„E derűlátás, tömören fogalmazva, azt a tudatot jelenti, hogy az időszakos világszerencsétlenségek természetesen, sőt értelmük van, de mindenképpen: sohasem véglegesek.” (131-2)

Az örök visszatérés mítosza mint „lét-éhség”

„Az egyén és az emberiség halála szükséges megújulásukhoz. Minden forma szenved, puszta létezésénél fogva, következésképpen idővel veszít életerejéből, majd kimerül. Ahhoz, hogy visszanyerje életerejét, feltétlenül vissza kell térnie a formátlanba, legalább egy rövid pillanatra vissza kell jutnia az őseredeti egységbe, ahonnan származik.” (132)

Az örök visszatérés mítoszából tehát olyan lételmélet sejlik ki, amelyben az idő, a keletkezés nem hat bomlasztóan.

„Amiként a görögség is az örök visszatérés mítoszával oltotta metafizikai szomját az 'ontikusra' és az állandóra, ugyanúgy a primitív ember is ciklikus irányt adott az időnek, és így semmissé tette visszafordíthatóságát. (A végtelen szemszögéből nézve ugyanis a dolgok mindig eredeti állapotukba térnek vissza, keletkezésük következésképpen semmissé válik, és így még az is állítható, hogy a 'világ nyugton áll'.)” (132-3) ☞ 133. o. 59. jegyzete!

„Valószínűnek látszik tehát, hogy a hagyományos társadalomban élő ember történelemellenessége, önnön létének az archetípusok végeláthatatlan ismétlésére való korlátozása arra vall, hogy szomjúhozik a valóságra, és retteg, hogy a profán létezés értelmetlenségébe merülve elveszti önmagát. ... A primitív ember viselkedése ... mély értelemről tesz bizonyosságot: a végső valóságba vetett hit vezérli a profán világ 'valótlanságaival' szemben, amely végeredményben nem is alkot 'vi-

lágot', mert maga *par excellence* 'valótlan', a nem teremtett, a nem létező: a semmi." (137)

SZERENCSÉTLENSÉG ÉS TÖRTÉNELEM

A szenvedés természetes volta

Ha az archaikus ember a mítoszba ágyazott rítus időtlen jelenében él, az esetleges történelem pedig az archetípus elvételéből fakad mint bűn, melyből tisztulással lehetséges — és kell — visszatérni a normális, azaz archetipikus, paradigmaticus, istenek által „szavatolt” realitásba, azaz a létbe, akkor kérdés: miként szenved el az ember a „történelmet”, a csapásokat, a szenvedést (egyénit és közösségit)?

„A primitív ember a szenvedést akármilyen természetű is, akármilyen okozta is, értelmesnek látta, mert ha előképnek nem is mindig, egy soha kétségbe nem vont rendnek megfelelt.” (142)

A szenvedést azért lehetett elviselni, mert nem tekintették oktalannak. A váratlan események nem véletlenül, hanem bizonyos démonok vagy mágikus erők hatására következtek be, melyek ellenszerét a pap vagy a varázsló ismeri. Ha ezek közbenjárása nem vált be, akkor a feledésbe merült (*deus otiosus*) legfelső lényt idézték fel. A primitív ember nem ismeri az okatlan szenvedést. A szenvedés okát általában a normától való eltérésben látták. A szenvedést az isteni akarat okozza vagy közvetlenül vagy az embert átengedve valamely gonosz démonnak.

A *karma-tan* szerint az ember tartozással születik, de szabadságában áll újabb tartozásokat teremteni; élete a tartozások és fizetések sorozata, melynek egyenlege nem mindig nyilvánvaló; de bármely szenvedést nyugodtan lehet viselni, mert mindegyik a korábbi létezési során kiegyenlítően hagyott karmikus egyenleg helyreállítására irányul.

☞ A létezés mint bűn (tartozás) témájához: Anaximandrosz (i.e. 545) in: NYÍRI, 40; Heidegger (Schuld).

Ha minden egyéni és közösségi szenvedésnek van oka (emberi bűn, az archetípus elvétele, ill. magának az istenségnek «*in illo tempore*» szenvedése), akkor el is viselhető.

☞ A szenvedésnek is lehet archetípusa, ha valamely mítosz tud az istenség szenvedéséről: így az emberi szenvedés archetipikussá válik és transzcendens értelmet nyer (Mediterraneum, Mezopotámia: Tammúz ill. Marduk szenvedése — Ebed Jahve és a „szenvedő igaz”; Krisztus).

A történelem mint Isten megnyilatkozása

A zsidóság szerint minden történelmi csapás Jahve büntetése a nép bűnéért (hűtlenségéért), s ezért jogos, azaz értelmes, mert egy transzcendens összefüggésbe helyezhető. A büntető eseményben fel lehet ismerni Jahve akaratát. A kortárs eseményekben a próféták „negatív teofániát” láttak. Ily módon a prófétáknak először sikerült a történelemben felülkerekedniük a hagyományos körkörös felfogáson és felfedezniük az egyirányú időt. De ez az idő csak megszentelődése révén vált valóságossá, vagyis azért, mert Jahve cselekedete hozta létre, és Jahve működött benne. Itt jelenik meg az a gondolat, hogy a történelmi eseménynek önálló belső értéke van. Jahve már nem az archetipikus cselekedeteket teremtő keleti istenség, hanem a történelemben folyton beavatkozó, pontosabban történelmet fakasztó személyiség, aki ezekben a tettekben nyilvánítja ki akaratát. Így válik a történelem Isten epifániájává, azaz üdvösségtörténelemmé. Az isteni kinyilatkoztatás nem *in illo tempore* történik meg, hanem az időben megy végbe, mely teofánia lesz. Az *in illo tempore*

azonban nem csak az idők elején, hanem a végére is elhelyezhet: ez történik az eszkatológiában ill. apokaliptikában.

☞ Megjegyzendő, hogy ezt a felfogást a zsidó vallási elit hozta létre. Megerősödése sokáig tartott, mert a vidéki lakossághoz közelebb állt a korabeli keleti felfogás, a történelem hagyományos leértékelése.

☞ Ábrahám története és áldozata mutatja az archetipikus cselekedet ismétlésének felfogása és az új dimenziót jelentő vallási élmény, a hit közötti különbséget. Az elsőszülött keleti szokás szerint az istené.

[A termékenységi istenek kimerítik szubsztanciájukat az állandó nemzéssel, ezért vérrel kell felfrissíteni őket. — Kierkegaard: a pogány áldozat csupán az „általánosra” vonatkozott, az archaikus teofániákra, melyek egyedül a mindenség szent erőinek körforgásával törődtek.]

Izsák azonban a „hit gyermeke”, mert Sára már terméketlen volt, vagyis Izsák születése nem természetes, hanem csoda.

[A mitikus világképben — a modern természettudományos világképhez hasonlóan — nem létezik „csoda” a szó zsidó-keresztény értelmében, hiszen minden folyamat archetipikus és egymással összefüggő; ennek az összefüggésnek a megszakítása pedig nem csoda, hanem a történelmet jelentő egyedi bűn ill. még megmagyarázatlan természeti jelenség (előbbi megszüntetendő, utóbbi megmagyarázandó). A csoda teológiai jelentése „jel”, mely isteni jelenlétre utal (vö. Jn „sémeia”)]; — egyébként a mai teológiai értelmezés szerint a bibliai csodák sem a természeti törvények felfüggesztései (mint Hume állította), hanem ezeknek a folyamatoknak a „felerősítései”. Továbbá a „természeti csoda” jelentősége manapság csökken. Csoda inkább az erkölcsi jó. Az abszolút csoda: a létezés maga.

Ábrahám nem érti az áldozatot, hiszen nem a keleti szokásról van szó. A keleti ember számára az áldozat érthető, elvégre az istenség kimerül a folytonos teremtésben. Az áldozat egy logikus és egybefüggő rendszerbe illeszkedik: ami az istené, azt vissza kell adni neki — ezt jelenti a „megértés”. Ábrahám azért nem érti, mert itt megszakad a folytonosság: Izsák ugyanis Isten ajándéka, amit nem illik visszakövetelni. Így ő lesz az új vallásos élmény, a hit első megtapasztalója.

A folytonosság megszakadása ezt jelenti: Isten mint teljességgel különálló létezés jeleníti meg önmagát, aki elrendel, adományoz és követel minden rituális és racionális indok nélkül: szabadon és beláthatatlanul cselekszik. Ennek megértéséhez kell az új „eszköz”: a hit. Ez — ellentétben a mítoszok és archetípusok „tudásától”, ami minden ember osztályrésze lehet, sőt kell hogy legyen — nem mindenkié, bár mindenki lehetősége. Itt nem az istenség által elrendelt kultusz szavatolja Isten és ember kapcsolatát, ami kiszámítható, azaz „érthető” és folytonos (vö. a kultusz bírálata a próféták részéről, pl. Iz 1,10-17; Jer 7,3; Am 5,15; Ps 82,3-4), hanem a hit, amely a nem kiszámítható, mert nem folytonos, hanem kezdeményezésekből álló történelem érzékeny tájékozódási eszköze.

A kozmikus ciklusok és a történelem

Két felfogás:

- a) az idő körkörös és ad infinitum szüntelenül megújul;
- b) az idő véges, töredék csupán, bár e szakaszon belül körkörös marad, de két időtlen örökkévalóság közepette.

Az indiai bölcelet kimunkálja a kozmikus teremtést és pusztulást meghatározó ritmust. Az egyes szakaszok (jugák) időtartama folyamatosan csökken, az emberek életkora is csökken, az erkölcs romlik, a műveltség hanyatlik (vö. bibliai őstörténet). Mindezt bonyolult számításokkal rendszerezik.

„A számoknak ebből a tobzódásából világosan kitűnik a történelem metafizikai leértékelése. A történelem, pusztán időbeli kiterjedésének arányában és következtében a formák lételméleti lényegének kimerítésével elindítja felbomlásukat, romlásukat. A történelmi romlásfolyamat tehát feltételezi minden kezdetek tökéletességét...” (169)

A lét a történelemben elfogy, elhasználódik.

☞ A számok használata arról tanúskodik, hogy a kozmikus történés, eleve „befejezett” tény, a periódusok mérhető, „kiszámítható”. Ezzel szemben a zsidóságban a történelem új és új isteni kinyilatkoztatás lehetősége és valósága, vagyis nem kiszámítható: bár az értelem betűzi ki, de a hit olvassa össze, „érti meg” — ami

herméneutikailag azt jelenti, hogy az értelmet a hit előzetes olvasata, megértése hangolja.

A görög gondolkodás átértelmezi az örök visszatérés mítoszáét. Ha a kozmosz minden pillanata és helyzete *ad infinitum* ismétlődik, akkor mulandóságuk kétségtelen: *sub specie infinitatis*, minden pillanat és helyzet mozdulatlan marad és az archetipusok ontológiai rendjébe kerül. Következésképpen a keletkezés minden formája, még a történelmi is, létezéssel telítődik. Elmondható, hogy

„az örök visszatérés görög elmélete az archetipikus ismétlés mítoszáának utolsó változata — éppen úgy, ahogyan Platón ideatana — az archetipikus felfogás legteljesebb és legkidolgozottabb változata” (180)

Irán: a történelem ugyan körkörös, de a világ végi *ekpüroszisz*, világégés egyszer véget vet neki. A világvégét vallja a zsidó-keresztény kinyilatkoztatás is: így a történelemnek korlátozott érvényt szab ki mindkettő. Keresztény sajátosság, hogy Isten országa nem a világ végén jelenik meg, hanem már most a hívők között: így a múlt időben már most jelen van az örökkévalóság. Amikor a hívő megtér, ebből az örökkévalóságból részesedik.

Vö. Jn az ítélet „itt és most” történik:

ἀλλὰ ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσιν τῷ πατρὶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ· καὶ γὰρ ὁ πατήρ τοιούτους ζητεῖ τοὺς προσκυνούντας αὐτόν — De eljön az óra, és már itt is van, amikor az igazi imádók lélekben és igazságban fogják imádni az Atyát, mert az Atya ilyen imádókat keres magának. (4,23)

ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι ἔρχεται ὥρα καὶ νῦν ἐστίν ὅτε οἱ νεκροὶ ἀκούσουσιν τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσουσιν. — Bizony, bizony mondom nektek: eljön az óra, és már itt is van, amikor a halottak meghallják az Isten Fiának szavát, és akik meghallották, élni fognak. (5,25)

νῦν κρίσις ἐστίν τοῦ κόσμου τούτου, νῦν ὁ ἀρχὼν τοῦ κόσμου τούτου ἐκβλήθησται ἔξω·

Ítélet van most e világ felett, most fogják kivetni ennek a világnak a fejedelmét. (12,31)

A kereszténység valóságosnak tekinti az időt, mert értelmet kapott a megváltásban, mégpedig abszolút történetileg: egyetlen egyszer, de egyszer s mindenkorra:

Mert Krisztus is meghalt egyszer a bűnökért, az Igaz a bűnösökért, hogy minket Istenhez vezessen. Test szerint megölték ugyan, de életre támadt a Lélek szerint. (1Pét 3,18)

Ágoston az Isten városában igyekszik bizonyítani, hogy senki nem tudhatja, Isten mikor vet véget a történelemnek. Ezzel a keresztény gondolkodás egyszer s mindenkorra meghaladta az örök visszatérés régi eszméjét. (199)

Végzet és történelem

Függetlenül attól, hogy képes-e a ciklus ismétlődni vagy sem, az emberre a mindenség körforgásában betöltött helye bizonyos történelmi végzetet ró ki. Az emberiségre bizonyos mennyiségű szenvedés vár pusztán azért, mert egy adott történelmi pillanatban él a kozmikus ciklus hanyatló görbájén vagy éppenséggel a végén. Egyéni kiválás a történelemből a misztika vagy a bölcsélet segítségével történik: mindkettő belátja az adottságot, s ezáltal elfogadva, elviseli. A történelem azért válik elviselhetővé, mert tudván tudjuk, hogy szükségszerű, beleértve a romlást is. Minden szükségszerű, s egyre megy, hogy a mindenség ritmusa, a démiurgosz, a csillagok állása vagy éppen Isten akarata által.

A TÖRTÉNELEM RÉMÜLETÉBEN

A modern ember tudatosan és önszántából vállalja a történelmet. Míg az archaikus ember számára a mindenségnek megvolt a maga *raison d'être*-je, az örök mintákban, addig kérdés: „a historista szemlélet milyen lehetőséget kínál a modern embernek arra, hogy elviselje kora történelmének egyre hatalmasabban ránehezülő terhét?” (204)

A 17. századig a csillaghit és a keresztény lineáris történelem-felfogás együtt uralja a gondolkodást (208) A linearitás kidolgozói: Ágoston, Albertus Magnus, Tamás, Gioachino da Fiore (Örök evangélium — három korszak: Atya, Fiú, Szentlélek korszaka) A linearitást a felvilágosodás tette magáévá egészen, s azóta töretlenül ez alkotja a modern ember történelem-szemléletének lényegét.

A historizmus nehézségei

Hegel: ha felismerjük, hogy a dolgok szükségképpen vannak úgy, ahogyan vannak, azaz nem önkényesek és nem a véletlen művei, akkor azt is fel kell ismernünk, hogy úgy is kell lenniük, ahogyan vannak: ami ésszerű, az valóságos, és ami valóságos, az ésszerű. A reggeli újságolvasás egyfajta realiztikus reggeli ima... Ebből a gondolatból fakad a marxista „történelmi szükségszerűség”. A történelem szükségszerű, mert a világszellem akarata nyilvánul meg benne, amely érthető.

A szellem mint szellem akarata ugyanis magán viseli a szellem lényegét az értelmet, s ezért érthető — ez az *intellektualizmus* lényege, mely a szellem egyik lényegalkotó elemét, az értelmet emeli ki, s a másikat, az akaratot, alárendeli ennek. A másik lehetőség a *voluntarizmus*, a szellemi másik lényegalkotó elemének az akarattal a kiemelése. Ez az akaratot nem rendeli alá az értelemnek, így valamely döntés nem feltétlenül belátható, hanem csak elfogadható, persze nem belátás, hanem elfogadó akarati döntés nyomán.

Az ember szabadsága ennek az érthetőségnek a felismerése és igenlése (ez az intellektualizmus). Ez hasonló a próféták történelem-szemléletéhez: a történelemben Isten akarata munkál. (Ez valójában voluntarizmus: a hívő nem azért fogadja el a történelmet, mert belátja értelmességét, hanem mert Isten működése eredményének hiszi.)

De vajon válasz-e Hegel föltételezése a világszellem ésszerűségéről a rengeteg szenvedésre, mellyel tele a történelem? Az „ész cselé”-re hivatkozni aligha meggyőző. A historizmus, mely nem ismer el történelemfölötti instanciát, bajosan talál értelmet a konkrét szenvedésre. A végső relativizmus a végsőkig fokozza a történelem fenyegetését. Dilthey kimondja: „a világ történelmi látomásának utolsó szava minden emberi fogalom relativitása”. (216-7) Ezt élezi ki Heidegger, amikor a Dasein világbavettségét és radikális végességét állítja.

„Okkal sejthetjük, hogy amint a történelemben való létezés egyre veszélyeztetettebbé válik, amint a történelem borzalmi egyre szörnyűségesebbé válnak, a historizmus mindjobban veszít majd tekintélyéből. ... Másképpen szólva, nem elképzelhetetlen egy olyan ... korszak, amelyben az emberiség, fönmaradása érdekében, lemond a további 'történelem-csinálásról', melyet az első birodalmak megteremtésével kezdett meg. Ezen azt értjük, hogy az emberiség az előírt archetipikus cselekedetek ismétlésére szorítkozna, valamint arra törekedne, hogy elfojtson minden értelmetlen és veszedelmes, külső akarattól független, spontán cselekedetet, melynek 'történelmi' következményei lehetnek.” (221)

☞ Eliade nem említi, de ez éppen a technika: a tökéletes technikai világban csak algoritmizálható cselekedet lehetségesek, ami megfelel az archetipusnak. Itt megszűnik az idő, amennyiben nem létezik különös, legfőbb technikai hibaként, ami a klaszszikus értemben vett bűnnek felel meg, és rövid ideig tartó üzem-kiesést, azaz „történelmet” okoz...

A historizmusához: IGNACE DE LA POTTERIE: *Geschichte und Wahrheit*. In: LATOURELLE, RENÉ - O'COLLINS, GERARD (HG.): *Probleme und Aspekte der Fundamentaltheologie*. St. Benno, Leipzig, 1985., 118. kk. o.

Szabadság és történelem

Az archaikus ember félt mindentől, ami a normától eltért, a modern ember innovatív. Az előbbi rettegett a történelemtől, mint a soha nem látott és tapasztalt dolgok áramlásától, az utóbbi úgy véli, ez jelenti szabadságának zálogát és egyben eredményét. Csakhogy mára már egyre kétségesebb, vajon csakugyan ura-e a történelemnek a modern ember. A történelem ugyanis vagy önmagát teremti (a múltban megtett cselekedetek következményeként); vagy egyre szűkebb csoport tevékenysége által alakul, a többségnek pedig nincs beleszólása alakításába.

„A történelmi létezésből adódó szabadság valamikor a modern kor hajnalán még lehetséges volt (ám akkor is igen korlátozottan), de egyre inkább lehetetlenné válik, ahogyan az idők még 'történelmibbé' válnak, vagyis még jobban elszakadnak a történelmen túli mintától.” (226)

Kétségbeesés és hit

„Alapjában véve ... az archetipikus ismétlés szellemét csak akkor haladhatjuk meg büntetlenül, ha olyan szabadságfilozófiát alkotunk, melyből Isten létét nem zárjuk ki.”

Mk 11,20-24: a hit a teljes fölszabadulást jelenti valamennyi természeti törvény alól, ezért a legmagasabb fokú teremtő szabadság:

Másnap reggel, amikor elmentek a fügefafa mellett, látták, hogy tőből kiszáradt. Péter visszaemlékezett, és azt mondta neki: »Rabbi, nézd, a fügefafa, amelyet megátkoztál, kiszáradt.« Jézus ezt felelte nekik: »Higgyetek Istenben! Bizony, mondom nektek: ha valaki azt mondja ennek hegynek: »Emelkedj fel és vedd magad a tengerbe!», és nem kételkedik szívében, hanem hiszi, hogy megtörténik, amit mond, akkor az meg is fog történni. Azért mondom nektek: Higgyetek, hogy mindazt, amit imádkozva kértek, elnyeritek, és meglesz nektek.

Így a hit alkotja azt az új mintát, ami szerint az ember együttműködhet a természettel. Az archetipikus szemlélet óta ez az egyetlen minta, amely képes megvédeni a történelem rémületében vergődő embert. Ez azonban csak az Isten-hit által lehetséges — így válik döntővé Isten kérdése a modern ember számára.

Az antik ember szemében isten kérdése nem volt olyan sarkalatos — úgyszólván „természetes” volt. A mi számunkra azért válik döntővé, mert a történelemmel szemben az egyetlen védő instancia, aki értelmet adhat a történelemnek; az antik ember eleve egy értelmes archetipikus világban élt, a történelem kizárásával.

A modern

„embert csak Isten gondolata oltalmazhatja a történelem rémületétől. Az ember csak Isten létének feltételezésével tud szert tenni egyrészt szabadságra (mely biztosítja önállóságát a törvények irányította világegyetemben, más szóval amely új és egyedülálló létmódot 'iktat be' a világegyetembe), másrészt bizonyosságra, hogy a történelmi tragédiáknak történelmen túli értelmük van, még ha ezt az értelmet az emberiség adott állapotában nem is lehet mindig felismerni.” (233)

„E tekintetben a kereszténység vitathatatlanul a 'bűnbe esett' ember vallása, legalábbis amennyire a modern ember végképp azonosul a történelemmel és a fejlődéssel, és amennyire a történelem és a fejlődés: bűnbeesés. A kereszténység és a modern ember végleg elhagyta az archetipusok és az ismétlés paradicsomát.” (233)

